

40

45

Leeuwarden

LEENDERT PLAISIER | GERK KOOPMANS

W BOOKS

Leeuwarden

40

45

LEENDERT PLAISIER | GERK KOOPMANS

WBOOKS

in samenwerking met
Historisch Centrum Leeuwarden
en Fries Verzetsmuseum

INHOUD

<i>Inleiding</i>	3
GEKLEURDE BEVRIJDING	4
LEEWARDEN VOOR 10 MEI 1940	10
VRIJDAG 10 MEI 1940	24
1940	30
1941	38
1942	54
1943	62
1944	78
1945 - DE DAGEN VOOR 15 APRIL	84
15 APRIL 1945	90
DE DAGEN NA 15 APRIL	94
JOODS LEEWARDEN	104
DE FLIEGERHORST	114
LUISTERPOST	120
DE OVERVAL	122
<i>Illustratieverantwoording</i>	127
<i>Colofon</i>	128

INLEIDING

Dit boek verschijnt zeventig jaar na de bevrijding, alsof er nog niet genoeg over de Tweede Wereldoorlog is gepubliceerd. Er zijn inderdaad al veel boeken geschreven over de oorlog die in omvang en gruwel met niets in de geschiedenis van de mensheid te vergelijken is.

Daar ligt ook de reden dat er jaar in jaar uit meters boeken bij komen, er is nog zoveel niet verteld en beschreven, nog altijd duiken nieuwe feiten op en worden onverwachte verbanden zichtbaar. Het verleden van de Tweede Wereldoorlog is nog niet voorbij, het is zelfs nog geen geschiedenis.

Ook over Leeuwarden is het nodige geschreven, het belangrijkste en meest complete boek is *Laarzen op de Lange Pijp* van Ype Schaaf dat in drie maanden tijd drie drukken beleefde.

Schaaf was op het idee gekomen door de enigszins prikkelen-de inleiding in het fotoboek met de titel *Leeuwarden 1940-1945, beeld van een stad in oorlogstijd*.

Wij schreven in dit boek, dat diende als catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Fries Verzetsmuseum, 'een gedegen, historisch verantwoord naslagwerk over Leeuwarden in oorlogstijd bestaat niet, (...) menig gehucht kan bogen op een fors boekwerk waarin de wederwaardigheden in de bezettingsjaren breed worden uitgemeten. Zo niet de hoofdstad van de provincie Friesland.'

Dat schreven we in september 1989. Vijf jaar later, in april 1994, was het gedegen en historisch naslagwerk van Schaaf er en het is nog steeds het belangrijkste boek over de Friese hoofdstad in de Tweede Wereldoorlog. Schaaf heeft een vlot geschreven, goed gedocumenteerd en voor zover mogelijk binnen de beperkingen van een eendelige uitgave, zeer compleet beeld gegeven van de stad in oorlogstijd. Met andere woorden, het is een écht geschiedenisboek.

De 40|45-reeks van *WBOOKS* heeft een heel ander vertrekpunt, niet het woord maar het beeld is bepalend. In die zin is dit boek een prachtige aanvulling op Schaafs werk. Het is echter ook een uitbreiding, want er is sinds 1994 heel wat beeldmateriaal boven water gekomen. En dat is uiteraard het materiaal dat wij hier gebruikt hebben. Heel blij zijn we met de kleurenfoto's die enkele jaren geleden zijn opgedoken. Die beelden geven letterlijk kleur aan de oorlog en dat werkt vervreemdend. Want de oorlog is zwart-wit, zowel qua beelden als qua beeldvorming. De werkelijkheid blijkt genuanceerder, het is niet zo helder wat goed of fout was.

Ook om dat inzicht is het van belang dat er boeken blijven uitkomen over die vijf oorlogsjaren, nu zeventig jaar geleden.

Leendert Plaisier | Gerik Koopmans

Leeuwarden voor 10 mei 1940

Leeuwarden, eind jaren '30 van de twintigste eeuw. Na de sombere crisisjaren die ook in Leeuwarden sterk voelbaar waren geweest, wilde men zich weer vermaken en vermaakt worden. De drie Leeuwarder bioscopen draaiden topfilms. De Sleeswijkrevue met Snip en Snap trad geregeld in Leeuwarden op. Uitgaansgelegenheden als Spoorzicht en De Groene Weide floreerden evenals de kroegjes aan de Weaze en het Ruiterskwartier, speciaal op vrijdag tijdens de veemarkt - de grootste van het land. Trots was de stad op het vliegveld dat eind juni 1938 met een groot vliegfeest was geopend.

◀ Rats, kuch en bonen op het schoolplein

Ten gevolge van de toenemende internationale spanningen, besloot de Nederlandse regering over te gaan tot mobilisatie van de krijgsmacht op 29 augustus 1939. Dienstplichtige militairen van het 9e, 33ste en 36ste regiment infanterie moesten zich bij hun onderdeel in de Leeuwarder kazerne melden. Die kon alle gemobiliseerde soldaten niet huisvesten en daarom werden in overleg met de gemeente de gemeentelijke bewaarscholen, de openbare en bijzondere lagere scholen, de gemeentelijke ULO en de gemeentelijke HBS gevorderd voor de huisvesting. De schooljeugd vond het prima; hun zomervakantie werd verlengd. De pret duurde voor de meesten slechts een week, daarna kwam hun school weer beschikbaar. Alleen de gemeentescholen 5 in de Schoolstraat en 13 a en b in de Van Sytzamastraat en de W.C. van Munsterschool in de Leeuwerikstraat dienden enkele weken langer als noodkazerne voor de soldaten. Op het schoolplein van deze laatste school is de foto genomen, een mobiele keuken is ingezet om de soldaten van hun dagelijkse hap te voorzien.

Leeuwarden was, net als de rest van Nederland, een verzuilde samenleving: iedereen had zijn eigen kring met elk bijvoorbeeld een eigen krant - de *Leeuwarder Courant* (algemeen), *het Friesch Dagblad* (protestants), *Ons Noorden* (katholiek) en een socialistische - *Het Volk*.

In het gemeentebestuur was socialistische SDAP vaste partner. In 1931 doemde een nieuwe partij op: de Nationaal Socialistische Beweging, anti-parlementair en extreemrechts. In Leeuwarden bleef de NSB voor de oorlog een marginaal politiek verschijnsel en deed niet mee aan de gemeenteraadsverkiezingen. Het Duitse voorbeeld van de NSB, de nazipartij NSDAP van Adolf Hitler, legde een dreiging van oorlog over Europa en die dreiging bereikte ook Leeuwarden. De gemeente begon voorzorgsmaatregelen te nemen, in het bijzonder tegen luchtaanvallen. Landelijk kwam er een bonnenstelsel voor een eerlijke verdeling van voedingsmiddelen.

De militaire verdediging van de noordelijke provincies was er op gericht om een vijandelijke opmars zo veel mogelijk te hinderen en te vertragen. In augustus 1939 mobiliseerde het Nederlandse leger. Het zorgde voor enkele hectische dagen. Daarna keerde de rust terug en werd het mei 1940.

De Dominicaanse Missie-naaclub vierde in die laatste week van vrede haar 10-jarig bestaan, de aanbesteding van een nieuwe elektriciteitscentrale werd afgerond - een miljoenenproject, er waren schoolzwemwedstrijden in het Overdekte en in het Diakonessenhuis deden verpleegsters-in-opleiding examen. Gerzon adverteerde dat de lente in het land was en Wim Houwen gaf als altijd 'waarborg en vertrouwen'.

Op de avond van 9 mei vergaderden de voogden van het Sint Anthony Gasthuis over de aanschaf van een nieuw vloerkleed in de hal en in Huizum waren de leden van het Groene Kruis in het vvH-gebouw bijeen. Geen van hen wist dat vlak over de grens ruim dertienduizend soldaten van de Duitse Erste Kavaleriedivision samengetrokken waren, wachtend op het bevel om het noorden van Nederland binnen te vallen. Die order kwam die nacht.

DE WOLBAAL

WEG MET DE JODEN UNIE

1940

Veel mensen zullen in het begin van de bezettingstijd misschien het idee gehad hebben van 'het valt allemaal wel wat mee'. Er marcheerden Duitse soldaten door Leeuwarden maar die gedroegen zich uiterst correct. De bevolking werd met rust gelaten en alle aankopen werden netjes betaald. Van wandaden waarover de Engelse propaganda sprak, was geen sprake. Integendeel, er was orde en werk aan de winkel.

◀ Oorlogsgraffiti op de Voorstreek

In juni 1940 werd de Nederlandsche Unie opgericht. De gedachte achter de Unie was dat de nieuwe politieke verhoudingen een feit waren en dat het dus maar het beste was om samen te werken met de bezettende macht: vernieuwing en aanpassing maar met behoud van de oude Nederlandse waarden. Daarbij probeerde de Unie de NSB de wind uit de zeilen te nemen. Dat lukte, in totaal meldden zich ruim 600.000 Nederlanders aan als lid.

De Nederlandsche Unie kreeg kantoren in alle grote steden. Voor Leeuwarden was dat, na een korte tijd aan het Zaailand, aan de Voorstreek op nummer 55, vlakbij de hoek met de Tuinen. De NSB was fel gekant tegen de Unie en liet dat duidelijk merken. Herhaalde malen zijn van het kantoor aan de Voorstreek de ramen ingegooid en de muren beklad. Tot een echte samenwerking met de bezetters kwam het niet en daarom verboden de autoriteiten de Unie in december 1941.

De eerste gemeenteraadsvergadering in bezettingstijd was op 5 juni. Burgemeester Van Beijma sprak over de roerige meidagen en zijn gedachten gingen uit naar koningin Wilhelmina. Maar ook noemde hij de correcte contacten met de bezetters.

Er kwam ook werk. De Duitse Luftwaffe maakte van het Leeuwarder burger-vliegveld een grote militaire luchtmachtbasis.

Kranten mochten vooralsnog over alles berichten, alleen *deutschfeindliche* uitlatingen moesten achterwege blijven en troepenverplaatsingen en het weerbericht werden geheime *Reichssache*. Die betreffelijke vrijheid duurde maar kort; steeds vaker kregen de krantenredacties 'nieuws' dat verplicht gepubliceerd moest worden.

Veel kleine maatregelen werden ingevoerd. Gouden munten en edele metalen moesten ingeleverd worden en rood-wit-blauwe vlaggetjes aan de fiets werden verboden. Steeds meer voedingsmiddelen kwamen op de bon, koffie en thee en daarna brood en nog voor de winter ook vlees, vet en boter.

Inmiddels was Dr. Werner Friedrich Ross tot *Beauftragte* voor Friesland aangesteld en hadden de *Sicherheitsdienst* (SD) en de *Sicherheitspolizei* (Sipo) hun intrede gedaan in Leeuwarden.

De eerste speciaal tegen Joden gerichte maatregel kwam in augustus: het verbod op ritueel slachten, zogenaamd om dierenkwelling tegen te gaan.

Kort daarop volgde voor ambtenaren de gehoorzaamheidsverklaring en enkele maanden later de ariërverklaring. Bijna iedereen tekende.

Vanaf 15 oktober waren alle Nederlanders vanaf 15 jaar verplicht zich te kunnen legitimeren en op 1 november voerden de Duitsers een algemeen landelijk uitgaansverbod in: de spertijd.

Tegen het einde van het jaar vergrootte de bezetter zijn greep op de samenleving door de activiteiten van allerlei instellingen en verenigingen te beperken of te verbieden. De CPN (de Communistische Partij Nederland) werd verboden net als de Vrijmetselaarsloges en Jehova's Getuigen; het Leger des Heils moest zijn maatschappelijke activiteiten staken – hun kerkdiensten bleven toegestaan en het filiaal Leeuwarden van de Arbeiderspers aan de Tweebaksmarkt ging dicht.

◆ Het Old Burgerweeshuis in 1940

Tegelijk met het Duitse ambtelijk apparaat deed de *Sicherheitsdienst* (SD) zijn intrede in Leeuwarden. De SD fungeerde in bezette gebieden als inlichtingen- en veiligheidsdienst. De taken van de SD werden uitgevoerd door de Sicherheitspolizei. Beide namen in mei 1940 hun intrek in het Old Burger Weeshuis, op de hoek van het Zaailand en de Zuiderstraat. De dienst, die onder bevel stond van *Hauptscharführer* Biehle, bouwde al snel een kwalijke reputatie op, hoewel het werk aanvankelijk beperkt bleef tot het opsporen en bestrijden van Duitsvijandelijke uitingen. Dat gebeurde onder meer door op zondagen tijdens kerkdiensten de preken van dominees te laten beluisteren door spionnen. Wellicht vanwege de relatieve rust in Friesland werd Leeuwarden als zelfstandige vestiging van de SD in 1942 opgeheven om daarna te ressorteren onder de SD in Groningen. Die rust ver-

dween na de melkstaking in mei 1943. Het jachtgebied van de SD werd groter naarmate de aantallen onderduikers en verzetsgroepen toenamen. De Leeuwarder SD kreeg daarbij hulp van Ferdinand Eduard Gründmann, een fanatieke en wrede SS'er die vanuit Den Haag was overgeplaatst.

◆ De Patijntjes spelen op de Voorstreek

Op straat zorgden de Patijntjes voor afleiding. Dit straatorkest, opgericht in 1912 op initiatief van burgemeester Patijn, was enorm populair bij de Leeuwarder bevolking, vooral omdat ze veel verzoeknummers speelden. In oktober 1940 verboden de Duitsers het maken van straatmuziek omdat '...personen in de kracht van hun leven tot meer productieven arbeid in staat zijn.'

◆ Laarzen op de Lange Pijp

Een foto waarop Duitse militairen het best wel naar de zin lijken te hebben in het namiddagzonnetje op de Nieuwestad. De foto moet in de zomer van 1940 gemaakt zijn. De randen langs de grachten zijn nog ongeverfd. Toen bij het korter worden der dagen steeds vaker Duitsers in de verduisterde donkere stad de grachten inliepen, gaven de Duitse autoriteiten begin oktober opdracht die randen wit te verven.

Hoewel de kranten er geen melding over mochten maken, is bekend dat een aantal Duitse militairen in de Leeuwarder grachten verdronken is. Het waren overigens niet alleen Duitsers die misleid door de duisternis in het water terechtkwamen. In de krant was *Slachtoffers van de duisternis* een tijdje een vaste rubriek. Het is niet bekend bij welke gelegenheid en door wie deze foto genomen is.

🔴 De Roode Pimpurnels in hotel Spoorzicht

Ondanks de beperkingen van de bezettingstijd zoals de spertijd bleef het uitgaansleven zo lang mogelijk in stand. Film, toneel, cabaret, revue of gewoon gezellig uit, het waren evenzovele mogelijkheden om, ook al was het maar voor even, de boze tijden buiten te sluiten. Met name Hotel Spoorzicht van de bekende Sip Castelein hield wat dat betreft zijn naam van voor de bezetting hoog. Rond de kerstdagen van 1941 had Castelein het bekende Groninger dansorkest The Scarlett Pimpurnels voor een aantal optredens vastgelegd. Het zal om het luisteren gegaan zijn, want dansen mocht al niet meer. Opvallend: het orkest werd als De Roode Pimpurnels in het Nederlands aangekondigd...

🔴 De bioscopen zaten voller dan ooit

Oud en jong bezochten in de oorlogsjaren de bioscopen. Hoewel de keuze beperkt was en sommige films regelrechte propaganda waren, waande je je toch even een paar uurtjes in een andere, aangename wereld. Maar zelfs in de donkere bioscoopzaal was het opletten geblazen. SD-spionnen zaten overal. Ze bezochten ook bioscopen waar, vooral tijdens de door Polygoon-Profilti vertoonde journaals, nogal eens wat honend

commentaar in het duister klonk. Diverse malen werd een dergelijke onbezonnenheid duur betaald met een verhoor in het gevreesde Old Burgerweeshuis en een gevangenisstraf als eindafrekening. Ter bescherming van hun publiek vertoonden de Leeuwarder bioscopen voorafgaand aan de journaals een dia met de tekst: **BEZOEKERS, ONTHOUDE U ZICH VAN OP- OF AANMERKINGEN OVER PROJECTIE OF FILMS.**

🔴 Voor het karretje van de bezetter gespannen

De ijsfabriek de Friesche Koe werd in 1935 opgericht door Ynte Miedema in de Leeuwarder Kwartelstraat. De ijsverkoop met een karretje sloeg aan; al snel reden er meer dan dertig verkopers met Friesche Koe-karretjes. De ijsco's werden afgesneden van ijsstaven en gevat tussen flinterdunne koekjes. Ook Duitse soldaten bleken de koude versnapering wel te kunnen waarderen. Hier heeft de bezetter een karretje bezet. De ijscoman zelf staat een beetje achteraf, wat besmuikt lachend. Misschien heeft hij goede zaken gedaan? De datering van deze door een Duitse militair gemaakte foto is 1941 en als locatie wordt Transvaalstraat opgegeven.

❖ Van 60 pk naar 1 pk

Ooit wellicht trots bezit van de gemeente Leeuwarderadeel, deze Ford v8 vuilniswagen. De nutteloze paardenkrachten onder de motorkap zijn vervangen door één paardenkracht voor de motorkap. Al snel na het begin van de bezetting begon benzineschaarste te nijpen en dat loste men onder meer zo op. De foto is genomen in de Gymnasiumstraat in Huizum, waarschijnlijk in 1941.

❖ De goedheiligman onder de nieuwe orde

In Zalen Schaaf in Leeuwarden organiseerde de Nederlandsche Volksdienst op 4 december 1941 een groot Sint Nicolaasfeest, waarbij de naamgever zelf aanwezig was. Zeshonderd kinderen kregen elk een cadeautje, snoepgoed en een bord soep en tenslotte een envelop met daarin een waardebon voor hun ouders, te besteden aan kleding of brandstoffen. De muziek werd verzorgd door het staf-muziekkorps van de Nederlandsche Arbeidsdienst. De zwarte pieten waren nog onbekommerd zwart maar voor de goedheiligman was het kennelijk een zware tijd want hij ziet er, mild gezegd, wat *suterich* uit.

❖ O Tannenbaum

Duitse militairen, veelal ver van huis, kregen op 23 december 1941 in Zalen Schaaf een groot kerstdiner aangeboden. Het maakte misschien een beetje goed dat ze thuis geen *fröhliches Weihnachten* konden vieren. Toch was hun verblijf in Leeuwarden een vakantie-uitje in vergelijking met hun collega's die op datzelfde moment diep in de Russische winter streken.

OOK IN DEZE REEKS

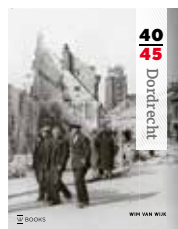
Ingrid D. Jacobs

Trudy van der Wees

Maarten van Doorn

Wim van Wijk

Michiel A. W. Gerding

Martin Hillenga e.a.

Hans Blom,
Alphons Siebelt

Jan van Oudheusden

J.L. van der Pauw

Jan Haverkate,
Gerard Vaanholt,
Adrie Roding

Ad van Liempt

Veronica Frenks

Herman Aarts,
Paul Harmens

COLOFON

UITGAVE

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Historisch Centrum Leeuwarden
www.historischcentrumleeuwarden.nl
Fries Verzetsmuseum
www.friesverzetsmuseum.nl

TEKST EN SAMENSTELLING

Leendert Plaisier en Gerk Koopmans

VORMGEVING

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

Leeuwarden 40-45 verschijnt in de 40-45 reeks over lokale en regionale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Nederland. De reeks is gebaseerd op het concept van *Het Grote 40-45 Boek*, naar een idee van Erik Somers en René Kok.

Deze uitgave kwam tot stand met advies van Erik Somers en René Kok, beiden als historici verbonden aan het NIOD instituut voor oorlogs- holocaust- en genocidestudies.

© 2015 WBOOKS/de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam 2015.

ISBN 978 94 625 8065 7
NUR 689, 693

W BOOKS

40 45

Leeuwarden 40-45 vertelt het verhaal van de stad in oorlogstijd

Op zaterdag 11 mei 1940 trokken Duitse troepen zonder een schot te hebben gelost Leeuwarden binnen. Zondag 15 april 1945 reden de Canadese bevrijders de Friese hoofdstad binnen en ook toen werd geen schot gelost. Daartussen liggen vijf bezettingsjaren die het karakter van Leeuwarden blijvend hebben veranderd. Meer dan vijfhonderd joodse Leeuwarders werden verjaagd en vermoord, de oude binnenstad was haar joodse hart kwijt.

Leeuwarden was van militair strategische betekenis vanwege het Duitse militaire vliegveld, de Fliiegerhorst. De vliegbasis is meerdere malen bestookt. Driemaal kwamen de bommen niet op de basis terecht, maar in de stad.

Leeuwarden vervulde als hoofdstad van Friesland een centrale rol in het Friese verzet. Hoogtepunt van het gezamenlijke Friese verzet was de bevrijding van 51 verzetsmensen uit de Leeuwarder gevangenis op 8 december 1944. Een spectaculaire actie, die in de herinnering is blijven voortleven dankzij de film die erover is gemaakt: *De Overval*.

Leendert Plaisier (historisch publicist) en Gerk Koopmans (oud-directeur Verzetsmuseum Friesland) hebben tal van publicaties over de geschiedenis van Leeuwarden op hun naam staan.

Deze uitgave kwam tot stand met advies van Erik Somers en René Kok, beiden als historici verbonden aan het NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies.

